

Igekötők és más igemódosítók az ómagyarban

Hegedűs Veronika
MTA Nyelvtudományi Intézet

2012.04.19.

1 Bevezetés

- Szórend: ómagyar és tipológia
 - É. Kiss (2011) amellett érvel, hogy az ómagyar korra a magyar szórendben már lezajlott egy változás, amelynek során az eredetileg (S)OV alapszórend VO szórenddé alakult
 - A mai magyarban nagy számban előforduló igemódosítók az ómagyarban még kissé más szórendi eloszlást mutatnak, de számos elem egyértelműen igekötőként viselkedik.
 - Tipológiailag az SOV nyelvekre igekötő-ige sorrend, míg az SVO nyelvekre ige-igekötő sorrend jellemző
 - Az angol már írásos történetében ment át az SOV > SVO változáson és az igekötő-ige sorrend megfordult (Van Kemenade - Los 2003)
- Kérdések:
 - Hol jelennek meg az ómagyar igekötők az igehez képest?
 - A szórend változásával miért nem fordult meg a magyar igekötő és ige sorrendje?
 - Hogyan viselkedik a többi igemódosító?
- Állítások:
 - Az ómagyarban is folyamatban van az igekötők grammatikalizálódása, de számos elem már stabilan igekötőként viselkedik
 - Az SOV > SVO változás nem érintette az igekötőket, mert a változás idejére már kialakult egy szabály, amelynek eredményeként azok az igevel összetett predikátumot alkotnak.
 - Az eredeti argumentumpozíció átelemeződött predikatív csomóponttá, itt képezzük a komplex predikátumokat.
 - Ez a szabály ma minden predikatív kifejezésre érvényes, de az ómagyarban még nem mindig kötelező, az összetett predikátumok még nem mindig jelennek meg a felszíni szórendben.
 - A többi igemódosító nagyobb váltakozást mutat a szórendjében, mert azok több lexikális tartalommal bírnak, így az ige mögött maradhatnak az ómagyarban.

2 SOV és SVO

- É. Kiss (2011): A magyar nyelv OV szórendű nyelvből VO lett. A régi rendszer azonban még tetten érhető néhány sajátos szórendi megoldásban.
 - OV szórend ragtalan tárggyal
 - (1) mel myse haluan vymadgozzonk harmad ydeyglen
(JókK 6/04, É. Kiss 2011 (3a))
 - igekötő - tagadószó - ige sorrend
 - (2) Es az Ver touaba ky nem futott
(JókK 69/01, É. Kiss 2011 (6))
 - mondatvégi *-e* partikula
 - (3) Nemde tü inkább nagyobbak vattok azoknál-e?
(MünchK, Máté 6:26; É. Kiss 2011 (14b))
- Az angol SOV > SVO szórendi változással együtt az igekötő-ige sorrend is megfordult, és ma az igekötő követi az igét, míg az óangolban még gyakran megelőzte azt (l. Van Kemenade - Los 2003; Elenbaas 2006).
- Kroch és Taylor (2000) tesztként használja a angol particle szórendi helyét az SVO szórend megállapításához: Mivel a particle "light", nem mozogna jobbra heavy NP-shifftel vagy topikalizációval, ezért, ha az igétől (ami nem V2) jobbra jelenik meg, akkor ott is volt generálva.
- Az SOV nyelvekben a tárgyon kívül a másodlagos predikátumok is megelőzik az igét.
- Koster (1994): a hollandban a másodlagos predikátumok a mondat levezetése során komplex predikátumot alkotnak az igével, megelőzve azt.

3 Az igekötő és az ige szórendje

- Az ómagyar igekötők a maihoz nagyrészt hasonló eloszlást mutatnak: az igekötő az ige előtt jelenik meg semleges mondatokban és az ige mögött nem-semleges mondatokban (l. Kálmán (1985a,b) a semleges és nem-semleges mondatok szórendjéről a mai magyarban).
- Az igekötők osztálya már az ómagyarban is viszonylag sok elemmel rendelkezik és egyre bővül is (D. Máta 1991, 1992, 2003; stb.):
 - legkorábbi igekötők: meg, el, ki, fel, le, bel be
 - grammatikalizálódnak új elemek is az ómagyar kor során: egybe, által, alá, elé, össze, vissza stb.
- A *meg* néha már teljesen funkcionális, (4), de néha még 'vissza, hátra' jelentésben is használják, (5).
 - (4) zent ferenc mene zent Jacabot meglatny
(JókK, 13/07)

- (5) És felelet vevén álmokban, hogy ne mennének meg Heródeshez
(MünchK, Máté 2:12)
- Semleges mondatokban általában az ige előtt állnak az igekötők:

(6) De megteruen zent fferench az elsew vton Meglele frater benhardoth es az neky
hagyot betegeyth
(JókK 13/26)

(7) De frater ylyes meg haragwan: sebesseguel belteue aytayat S eltére
(JókK 16/28)

(8) Menden fa azért, mely nem teszen jó gyimölcsöt, kimettetik és az tűzbe eresztetik.
(MünchK, Máté 3:10)
 - Nem-semleges mondatokban többnyire az ige mögött állnak:
 - fókusz:

(9) ky ezkeppen fordolot vala meg
(JókK 02/17)
 - tagadás

(10) nem fyzettel telyesseguel meg
(JóKK 07/17)
 - felszólítás

(11) Ha akarz tekelltes leny menel sarwldel mendenedett kyket vallaz es
agyad zegeneknec
(JókK 06/19)
 - Ez nem kivétel nélküli: többször az ige előtt jelenik meg az igekötő tagadás mellett (a tagadószt megelőzve, de a tagadó névmást követve)

(12) De aldott cristus sonha hyw embernek zyuet meg nem kemeneyty
(JókK 52/25)

(13) mindenestewlfoguan maganac semytt megtartuan
(JókK 8/21)
 - Néha az ige mögötti mezőben találjuk az igekötőt állító mondatban akkor is, amikor az ige előtt várnánk

(14) De menenek el pyspekseg here.
(JókK 6/11)

(15) Tehat zent ferenc mene el az erdewbe es hyua frater bernaldot
(JókK 9/10)

- (16) Es haualamely zegen baratt yutandana auagy bely yewne ewlhetne le az fraterektewl es ewlhettne egyenbe az baratokual: nem hogy zegen az fewldewn ewlne : es az barat az magas aztalnal ewlne
(JókK 86/02)
- (17) En vagyok ky gonozt zolek : kellettuoyna gyewtewrnewd meg engemet tulaydon zemelyemben
(JókK 158/09)
- Ha nincs igekötő, akkor a hasonlóan célhatározó funkciójú névutós vagy határozóragos kifejezés az igét követi, holott ma az ige előtt lenne.
- (18) És eresztvén őket Betlehembe
(MünchK Máté 2:8)
- Az igekötők használata terjed: egyre gyakrabban és egyre többféle igekötő jelenik meg a mondatokban.
 - Az igekötő nélküli mondatokat gyakran felváltják igekötős szerkezetek (Münchener-kódex 1416/1466 vs Jordánszky-kódex 1516-1519)
- (19) es elereztwen hwket betlehembe
(JordK, Máté 2:8)
- (20) Azért ha viszed te ajándéodat az oltárra
(MünchK, Máté 5:23)
- (21) Ha azért fel vyzed te ayandekodat az olthaar eleeben
(JordK, Máté 5)
- (22) esmég vivé őtet az ördög igen magas hegyre, és mutatá neki mend ez világnak országit és dicsőségit.
(MünchK, Máté 4:8)
- (23) Ennek vtanna esmeg vyve hewtet az erdeg eǵ magas hegynek teteyre, es meg mwtata hewneky ez vylaghnak mynden orzaghyt, es hw dyczeseghyt
(JordK, Máté 4)
- A korábban leggyakoribb *meg*-et néha más igekötők váltják fel:
- (24) Tahát meghagyá őtet az ördög
(MünchK, Máté 4:11)
- (25) Ottan elhagýa hewtet az erdeg
(JordK, Máté 4)
- (26) És Názáret nevő város meghagyván
(MünchK, Máté 4:13)
- (27) es el hagywan nazarethnek varosat
(JordK, Máté 4)
- (28) És azok legottan hálójok meghagyván
(MünchK, Máté 4:20)

- (29) Azok kedyg legottan el hagywan haloyokat
(JordK, Máté 4)

4 Az igekötő szintaxisa az ómagyarban

- Az igekötők mai helye már az ómagyarban is megvan az ige feletti funkcionális rétegben (de kitöltése még a maitól némileg különböző szabályt követ).
- Az igekötők funkcionális elemek, amelyek adpozíciós elemekből (névutókból és más helyhatározói elemekből) grammatikalizálódtak/-nak, és a grammatikalizáció során az igével összetett predikátumot alkotó funkcionális elemmé válnak.
- SOV szórendű nyelvben: az igekötő eleve az ige előtt kerül be a mondat szerkezetbe (ahogyan a többi belső argumentum is) vagy kötelezően odamozog.
- Később: ez az eredeti argumentumpozíció már nem kötelezően kitöltendő.
- É. Kiss 2011: a tartalmas kifejezések túl gyakran mozogtak jobbra és az új generációk már VO szerkezetként sajátították el a nyelvet.
- Az igekötő különbözött a többi elemtől: (i) funkcionális elem, minimális lexikai tartalommal (azaz kevésbé esélyes a topikalizálásra, jobbra helyezésre, l. Kroch és Taylor 2000 az angolra); és/vagy (ii) már az SOV szórendben egységet alkot az igével (komplex predikátum)
- Az igekötők komplex predikátumot alkotnak az igével. Ez ma minden predikatív elemre / másodlagos predikátumra jellemző (lexikai komplex predikátum: Ackerman és Webelhuth 1998 stb.; bázisgenerálás: Horváth 1986; mozgató: Koster 1994 nyomán É. Kiss 2006, Surányi 2009; Broekhuis - Hegedűs 2009, stb.).
- Az eredeti pozíció újraelemződik predikatív pozícióvá; vagy mivel predikatív elemek jelennek csak meg az ige előtt közvetlenül kialakul/kitöltődik egy predikatív pozíció.
- Predikátummozgató az ige előtti pozícióba.
- Az ómagyar igekötők már a mainak megfelelő szintaxissal kerülnek be a mondatba.
- A kivételek: (i) SOV-maradvány tagadó szerkezet; (ii) nincs komplex predikátum: még nem igekötőről van szó (határozószó/névutó) vagy más információszerkezet

5 Más igemódosítók

- Igemódosítók: puszta főnevek, predikatív helyhatározói argumentumok, predikatív főnevek és melléknevek, másodlagos predikátumok
- Ma semleges mondatban az ige előtt vannak, az ómagyarban azonban nagyobb változást mutatnak a szórendjükben.

– lokatív:

- (30) Tisztograd meg előszer azt, mely belől vagyon az kelyhen és az tálon, hogy es az tiszta legyen, az mely kívől vagyon.
(MünchK, Máté 23:26)

- (31) a. kik az házban vadnak (latin: qui in domo sunt)
(MünchK, Máté 5:15)
b. ki vagyon mennyekben (latin: qui in caelis est)
(MünchK, Máté 5:16)
- (32) És vala ott Heródes megholtiglan
(MünchK, Máté 2:15)
- (33) es ot len herodesnek halalaygla
(JordK, Máté 2:15)
- direkcionális:
- (34) És felmenvén Jézus az hajócskába, mene tenger elve, és juta ő városába.
(MünchK, Máté 9:1)
- (35) És hozjá vépvén az késértő monda neki
(MünchK, Máté 4:3)
- (36) es hozya yarwlwan az kesertet monda hewneky
(JordK, Máté 4)
- (37) és az tömlöcbe eresztessél
(MünchK, Máté 5:25)
- (38) es vettessel az temleczen
(JordK, Máté 5)
- névszói predikátum
- (39) mert halászok valának
(MünchK, Máté 4:18)
- (40) merth halazok valanak
(JordK, Máté 4)
- pusztá főnévi argumentum
- (41) es yme zozat len menyekbol
(JordK, Máté 3(:17))
- (42) és ki az elhagyottat vendi, törvényt tör
(MünchK, Máté 5:32)
- (43) es ky el hagyottat hozya vezen, torwent thor
(JordK, Máté 5)
- másodlagos predikátum
- (44) kiket es apostoloknak neveze
(MünchK, Lukács 6:13)
- (45) kit neveze Péternek
(MünchK, Lukács 6:14)

* DE: itt latin szórendet követ mindkét esetben

6 Összegzés

- Az igekötő már az ómagyarban is az ige előtt jelenik meg semleges mondatokban és az ige mögött nem-semleges mondatokban (kivéve a rendhagyó eseteket, mint pl. egyes tagadó szerkezetek!)
- A többi igemódosító is gyakran az ige előtt jelenik meg, de ezek még nagyobb szórendi variációt mutatnak.
- Miért mutat a többi igemódosító nagyobb szórendi variációt?
 - ⇒ Több lexikai tartalommal rendelkeznek, mint az igekötők, ezért nagyobb eséllyel topikalizálhatók, jobbra helyezhetők. Akár gy SOV nyelven is.
 - A változás során a VO szabályt lehet, hogy rájuk is általánosították a beszélők, ezért predikatív jellegük ellenére nem jelentek meg következetesen az ige előtt, míg a predikátummozgatás teljesen általánossá nem vált.

7 Hivatkozások

- Ackerman, Farrell és Gert Webelhuth. 1998. *A Theory of Predicates*. Stanford: CSLI Publications.
- Broekhuis, Hans és Hegedűs Veronika. 2009. Predicate movement. *Lingua* 119: 531-563.
- É. Kiss, Katalin (szerk.) 2006. *Event Structure and the Left Periphery*. Studies on Hungarian. Dordrecht: Springer.
- É. Kiss, Katalin. 2011. “Az ősmagyar SOV-tól az ómagyar (TQF)VSO-ig”. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba: PPKE BTK elméleti Nyelvészeti Tanszék - Magyar Nyelvészeti Tanszék, 85-102.
- Elenbaas, Marion. 2006. *The Synchronic and Diachronic Syntax of the English Verb-Particle Combination*. PhD Dissertation, Radboud University Nijmegen.
- Horvath, Julia. 1986. *FOCUS in the Theory of Grammar and the Syntax of Hungarian*. Dordrecht: Foris.
- Kálmán, László. 1985a. “Word Order in Neutral Sentences”. In: Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian 1*. Szeged: JATE, 13-23.
- Kálmán, László. 1985b. “Word Order in Non-Neutral Sentences”. In: Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian 1*. Szeged: JATE, 25-37.
- Kemenade, Ans van és Bettelou Los. 2003. Particles and Prefixes in Dutch and English. In: G. Booij és J. van Marle (szerk.) *Yearbook of Morphology 2003*. Dordrecht: Kluwer, 79-119.
- Koster, Jan. 1994. “Predicate Incorporation and the Word Order of Dutch”. In G. Cinque, J. Koster, J.-Y. Pollock, L. Rizzi, R. Zanuttini (szerk.) *Paths Towards Universal Grammar. Studies in Honor of Richard S. Kayne*. Washington D.C.: Georgetown University Press, 255-276.
- Kroch, Anthony és Ann Taylor. 2000. “Verb-object order in Early Middle English”. In: Susan Pintzuk, George Tsoulas, Anthony Warner (szerk.) *Diachronic Syntax: Models and Mechanisms*. Oxford/New York: Oxford University Press, 132-163.
- D. Máta Mária. 1991. “Az igekötők”. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 433-441.
- D. Máta Mária. 1992. “Az igekötők”. Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 662-695.
- D. Máta Mária. 2003. “Szófajttörténet”. In: Kiss Jenő és Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 393-429.
- Surányi, Balázs. 2009. Verbal particles inside and outside vP. *Acta Linguistica Hungarica* 56:201-249.